

פרשת טרנסניסטריה ומדיניות ההנהגה הציונית בארץ-ישראל ביחס לשואה, 1942–1943

בתקופת השואה עלו כמה הצעות לעצירת ההשמדה ולהחלפת מספר רב של יהודים תמורת סכומי כסף גדולים או סחורות חיוניות. הידועה ביותר היא הצעתו של אדולף אייכמן שהועברה באביב 1944 בידי יואל בראנד אל הנהלת הסוכנות, להחליף מיליון יהודים במשאיות ובמצרכים. ידועה גם הצעה קודמת, שהעלתה קבוצה בהנהגת יהודי סלובקיה לפני חוגי ה.ס.ס. שם בסוף 1942, לעצור את ההשמדה בכל אירופה תמורת כמה מיליוני דולרים. אולם הצעה פחות ידועה היא הצעתה של ממשלת רומניה, גם היא מסוף 1942, להרשות יציאת יהודים משטחיה תמורת תשלום, הצעה שנידונה בהנהלת הסוכנות בירושלים ובמוסדות אחרים בישוב במהלך 1943. יש איפוא מקום לבדוק מה היתה עמדת ההנהגה בארץ ביחס להצעתה של ממשלת רומניה, והאם השפיעה עמדתה בעניין זה על עמדתה ביחס לשתי ההצעות האחרות, וביחס להצלת יהודי אירופה בכלל.

נראה שבדיקה כזו אפשרית היום משום שמרבית החומר הארכיוני הנוגע לגורמים שנטלו חלק בפרשה, פתוחה לפני החוקר: המדובר במסמכים של ממשלת רומניה והקהילה היהודית שם; מוסדות הישוב בארץ – כמו ההסתדרות, הוועד הלאומי, הנהלת הסוכנות ומרכז מפא"י; מחלקת היהודים במשרד-החוץ הגרמני (D-II) ומחלקת היהודים בראשות אייכמן במסגרת ה.ס.ס. (IVB₄); משרדי הממשלות הבריטית והאמריקאית ושגרירויותיהן. על סמך חומר זה אפשר לבדוק כיצד ובתוך אילו נסיבות פעלה ההנהגה הציונית בפרשת טרנסניסטריה, ומה היו מסקנותיה מפרשה זו.

בסוף דצמבר 1942, חודש לאחר הודעתה של הסוכנות על השמדת יהודי אירופה, התקבלה בירושלים הצעה מממשלת רומניה: לתת לשבעים אלף יהודים לצאת מטרנסניסטריה (Transnistria) תמורת תשלום של מאתיים אלף ל"י לנפש (ל"י – המטבע הרומני. 1000 ל"י היו לירה ארץ-ישראלית אחת – לא"י – לפי השער הרשמי). היתה זו הפעם הראשונה מאז פרוץ המלחמה בה דנה הנהלת הסוכנות על שחרור מספר ניכר של יהודים משטחן של ארצות הצייר.¹ את

1. בדצמבר 1941 נודע להנהלת הסוכנות שנציג של ממשלת רומניה הגיע לקושטא לחפש דרכים

ההצעה העביר רדו לקה, (Radu Lecca), מזכיר המדינה לענייני יהודים ברומניה, באמצעות אחד מבאי-כוחה של ממשלת שוויץ בבוקרשט, שהגיע לצורך זה לקושטא כשליח בלתי-רשמי. השליח נפגש עם חיים ברלס, נציגה של הסוכנות היהודית בקושטא, שהכיר את האיש כאדם מהימן, וידע ששולחו – רדו לקה – הוא איש אמונו של המרשל יון אנטונסקו (Ion Antonescu), שליט רומניה וראש ממשלתה, בכל הנוגע לענייני יהודים. ברלס השתכנע שיש בהצעה גרעין רציני, ונסע מייד ארצה להציג אותה לפני חברי הנהלת הסוכנות. ההצעה הועברה גם אל ד"ר יוסף גולדין, נציג מחלקת העליה של הסוכנות בתורכיה, בשיחה טלפונית שניהל איתו ד"ר וילהלם פישר (Fischer), ממנהיגי הציוניים של יהדות רומניה. בעקבות השיחה הגיע בא-כוח נוסף מרומניה לקושטא ונפגש עם ד"ר גולדין ועם ברלס. גולדין שלח תזכיר לדוד בן-גוריון, או יושב-ראש הנהלת הסוכנות, וליצחק גרינבוים, חבר הנהלה ויושב-ראש ועד ההצלה מטעם הסוכנות. בתזכיר היו פרטי השיחות, ובקשתם של "מנהיגי התנועה הציונית ברומניה... להתייחס להצעה בכל הרצינות הדרושה." תזכיר שני הגיע אל גרינבוים מאליעזר לדר, שאסף בקושטא ידיעות על הקורה את היהודים בשטחי הכיבוש.²

כדי להגיע לתשובה שקולה על ההצעה, צריכה היתה הנהלת הסוכנות לברר לעצמה שלוש שאלות עיקריות שנגעו ליהודים, למדיניות הרומנית ולעמדת בנות-הברית:

- א. מה היה מצבם של היהודים בטרנסניסטריה באותו זמן ומה היתה מידת הדחיפות שבהוצאתם משם; שהרי מקובלת היתה אז ההנחה שמצבם של היהודים בשטחי כיבוש נאצי ישיר, כמו פולין, היה חמור מזה של היהודים בשטחי בעלות בריתה של גרמניה.
- ב. האם באמת התכוונה ממשלת רומניה לשחרר שבעים אלף נפש; מה היו

להגירת יהודים מארצו, וידיעה דומה הגיעה קודם לכן אל מחלקת המדינה בושינגטון משגריר ארצות-הברית בבוקרשט, פרנקלין גינטר (Franklin M. Gunther). מחלקת המדינה סירבה לטפל בעניין, ובשלב זה הוא לא יצא כנראה מכלל גישושים ראשוניים. יש להדגיש כי דובר אז על הגירה מרומניה, ולא מטרנסניסטריה. ראה דברי דובקין בישיבת הנהלת הסוכנות (להלן: הנה"ס), ב-14.12.1941, בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ); כן ראה: Feingold, Henry L., *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945*, New Brunswick, N.J. 1970, p. 179 (להלן: פינגולד, מדיניות של הצלה).

2. דברי ברלס, ועל תזכיר לדר לגרינבוים ראה בישיבת הנה"ס ב-23.12.1942. את התזכיר עצמו לא מצאתי; גולדין לבן-גוריון ולגרינבוים ראה ב-6.12.1942, S 26/1466, שניהם באצ"מ. כן ראה בדר, שליחויות עצובות, תל אביב תשל"ח, עמ' 53, 64.

מניעה לכך, והאם היה מעמדה איתן דיו לבצע תוכנית שעמדה בסתירה גמורה למדיניות הגרמנית כלפי היהודים.

ג. האם תסכמנה בנות-הברית לכך שרומניה, בת-בריתה של גרמניה ושותפתה לפלישה לברית-המועצות, תזכה בשלושה וחצי מליון לא"י שהיו אז 14 מיליון דולר – או בכפליים מזה, לפי השער הרשמי – בשעה שתקנות בנות-הברית אסרו על העברת כספים וציוד שיכלו לסייע לאוייב, והוראות מפורטות בעניין זה התפרסמו אך חודשים ספורים קודם לכן, בקיץ 1942. ואפילו אם ימצא סידור שיספק את שני הצדדים, עדיין תעמוד בעינה השאלה כיצד להוציא את האנשים מטרנסניסטריה, ולאן יועברו, אם תסרב בריטניה להתיר את עלייתם ארצה.

יש לבדוק איפוא מה ידעה, או מה יכלה לדעת הנהלת הסוכנות בירושלים, בדצמבר 1942, על שלוש הבעיות הללו.

א. מצבם של היהודים בטרנסניסטריה

טרנסניסטריה היתה אז איזור נידח בדרום-אוקראינה, בין הדנייסטר לבוג, שסופח לרומניה כתמורה על הסיוע הצבאי שהגישה לגרמניה בפלישה לברית-המועצות. השלטון האזרחי באיזור היה בידי הרומנים, והשלטון הצבאי – בידי הגרמנים. באוקטובר 1941 גורשו לשם, במהירות ובאכזריות, כמאתיים אלף יהודים מרומניה, בפרט מבסרביה ומבוקובינה. הגירושים נערכו ביוזמתו של המרשל אנטונסקו, שלא רצה ביהודים באזורים אלה, שכן חשב אותם ליסוד בולשביקי מסוכן למשטרו. יתכן שבכך רצה גם להראות את דבקתו בקו הגרמני, ולזכות ברכושם של המגורשים. בזמן הפלישה נפגע האיזור באורח קשה, ורוב היהודים שישבו בו קודם לכן ויכולים היו לסייע למגורשים, נרצחו. תוך חודשים ספורים גוועו כשני-שליש מהמגורשים מרעב, מקור ומגיפות, או נהרגו בידי הרומנים, האוקראינים והפולקסדויטשה תושבי המקום. במאי 1942 נותרו בחיים, במצב שהיה מן הנוראים באירופה כולה, כשבעים אלף נפש בלבד, ביניהם אלפי יתומים.³

הנהלת הסוכנות ידעה מה מצבם של המגורשים. למרות שנאסרו קשרי דואר

3. לחיזור הגירוש והמצב בטרנסניסטריה ראה:

Shechtman Y.B., "The Transnistria Reservation", *Yivo Annual of Jewish Social Science*, Vol. VIII, N.Y. 1953 (להלן: שכטמן, מאגר טרנסניסטריה), pp. 178-198.
Les Juifs en Europe, 1939-1945, Centre de Documentation Juive Contemporaine, Editions du Centre, Paris 1949, pp. 204-214 וכן אצל מנפרד רייפר, מסע המוות, מן המוקד, תל-אביב תש"ז (להלן: רייפר, מסע המוות).

ונסיעות מרומניה לטרנסניסטריה, הסתננו לרומניה ידיעות על המתרחש שם וכבר בסוף 1941 שלחה הנהגת יהדות רומניה תזכירים ודינים וחשבונות, שהועברו באמצעות שגרירים של בנות-הברית בבוקרשט לצלב האדום הבינלאומי, למשרדי-החוץ בכריטיניה ובארצות-הברית, ולארגונים יהודיים. חלק מידיעות אלה, וידיעות נוספות שהגיעו דרך קושטא, המרכז הנייטרלי הקרוב ביותר לאיזור, הגיעו ארצה.⁴ בראשית 1942 היה, איפוא, המצב בטרנסניסטריה ידוע בארץ ובעולם. עם זאת, יש לזכור שרק בסוף 1942 הבינו בארץ כי יסוריהם של היהודים באירופה – ובטרנסניסטריה בכלל זה – הם חלק מתוכנית השמדה כוללת ומאורגנת. ועוד יש לזכור כי מאז פרוץ המלחמה הגיעו ארצה ידיעות על מדיניות אכזרית ביותר של הרשויות ברומניה כלפי היהודים שישבו בה, והצעת ממשלת רומניה בסוף 1942 היתה איפוא חריגה מפתיעה.⁵

ב. כוונותיה של ממשלת רומניה ויחסה של גרמניה כלפיהן
 בשאלה זו לא יכלה הנהלת הסוכנות אלא להעלות השערות, בהסתמכה על חוות-דעתם של נציגיה בקושטא, ושל נציגי יהדות רומניה. בראשית דצמבר 1942 הודיע רדו לקה לכמה אישים בולטים ביהדות רומניה שממשלתו מוכנה לאשר, בהסכמת הגרמנים, הגירת מספר גדול של מגורשי טרנסניסטריה. בדין-וחשבון נוסף שהועבר לא לקושטא אלא אל ד"ר אברהם זילברשיין, מנציגי הקונגרס היהודי העולמי בג'נבה, על ידי משה (מישו) בנבנישתי (Benvenisti) ווילהלם פישר, על הפגישה עם לקה ועל המשא-ומתן לפני הפגישה ובעקבותיה, הביעו הכותבים את דעתם שהתוכנית נראית מעורפלת ו"רחוקה מהמציאות"; שיש להתייחס בספקנות אל רצינות כוונותיהם של הרומנים, ואולי זו "תוכנית להשגת סכום גדול". עם זאת ביקשו הכותבים מן האירגונים היהודיים בחוץ-לארץ לבדוק ביסודיות את השאלות הכרוכות בהצעה, כמו שאלות המעבר, ההובלה, ארץ היעד, ערבות לכספים וכדומה. ביחוד ביקשו לברר האם הוצעו הצעות דומות ליהודים בארצות הסמוכות לרומניה, כדי לדעת אם זוהי הצעה רומנית, או שהיה זה חלק מתוכנית גרמנית רחבה יותר. אך למרות כל הספקות צריך היה, לדעתם, להתחיל במשא-ומתן, לא לחדול ממנו בשום אופן, ולטפח את הרושם שההצעה הרומנית נבדקת

4. רייפר, מסע המוות, עמ' 131; פיינגולד, מדיניות של הצלה, עמ' 178–182. וראה גם בעיתונות היומית בארץ, באמצע מארס 1942.

5. ראה ביחוד דברי גולומב בשיבת מרכז מפא"י ב' 16.3.1942, 23/42, ארכיון מפלגת העבודה, (להלן: אמה"ע), על שידור ברדיו של הודעת לקה כי אין יותר יהודים בבסרביה.

ברצינות גמורה, כדי להרוויח זמן, ואולי בינתיים אפשר יהיה לפחות להקל על המגורשים.⁶

ההנחה של ההנהגה הציונית ברומניה, שהשאלה המרכזית היא האם עמדו הגרמנים מאחורי ההצעה, הוכחה כנכונה: ימים ספורים אחרי שהעביר לנציגי יהדות רומניה את הצעת ממשלתו, מסר רדו לקה לבארון מנפרד פון-קילינגר (Von Killinger), שגריר גרמניה בבוקרשט, שהמרשל אנטונסקו כבר נתן הוראה לקהילה היהודית לארגן הגירה של כשבועים וחמישה אלף יהודים לארץ-ישראל תמורת מאתיים אלף ליי לנפש. השגריר הגרמני הביע את הסתייגותו: הצעה כזו מנוגדת לשיחות שנוהלו בברלין עם המופתי ועם ראשיד אל-כילאני, לשעבר ראש ממשלתה הפרו-נאצי של עיראק, שהתנגדו בתוקף להגירת יהודים לארץ-ישראל. לקה ענה, שיתחיל בביצוע התוכנית רק כאשר יידע מהי עמדתה של ממשלת גרמניה, ושבינתיים ממילא אינו יכול לפעול, בגלל מחסור באוניות. קילינגר העביר את תוכנה של השיחה למשרד-החוץ בברלין, וקיבל ממנו הוראה תקיפה וחד-משמעית, להכשיל את התוכנית. משרד-החוץ הוסיף ש"רומניה לא תקבל תמורת זה טיפול נאות יותר מצד האויב", כלומר: הגרמנים חשדו ברומניה, שתוכנית ההגירה שלה אינה אלא הקדמה למשאומתן עם המערב.⁷ ואומנם, היום ידוע כי כבר בסוף 1942 – לאחר שרוב חיל-המשלוח הרומני נהרג בחזית הרוסית וגבר הסיכוי שהרוסים, ולא הגרמנים, ינצחו – פתח אנטונסקו בגישושים לקראת בנות-הברית במערב. בראשית 1943 גם החל חושש מאזהרות בנות-הברית בדבר הענשת פושעי המלחמה, וקיווה כנראה להסתייע בתוכנית ההגירה.⁸

6. לקה מסר לנציגי היהודים כי ממשלתו דרשה שלושה מיליארד ליי (שלושה מיליון לא"י), חוץ מתשלום דמי הובלה לחברת הספנות, שתשיט אוניות מאודיסה תחת דגל שבדי. הדו"ח של בנבנישתי נשלח ב-3.12.1942 לאברהם זילברשיין, נציג הקונגרס העולמי בז'נבה: ארכיון זילברשיין, R 123, R 77, בידושם, על-פי תיאודור לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלתה, ירושם והתאחדות עולי רומניה, ירושלים תשכ"ה (להלן: לביא, יהדות רומניה), עמ' 89-86. נראה שכוונת לביא לדו"ח מה-4.12.1942, M 20/903, בידושם. המו"מ לא החל בפגישה עם לקה, אלא עם גורמים אחרים ברומניה בתחילת אוקטובר 1942. על כך ראה אצל אריה אופיר, "האם ניתן היה להציל 70,000 יהודים מטרנסניסטריה?", ילקוט מורשת, ל"ג, סיון תשמ"ב, עמ' 103-128. מאמר זה פורסם אחרי הכנס "מאה שנות ציונות", ולשמחתי מחזקים מימצאי המחבר את מסקנותי.

7. מכתב קילינגר למשרד-החוץ ב-12.12.1942, ותשובת לותר (Martin Luther) ממשרד-החוץ אליו ב-9.1.1943, ראה במלואם במסמכי United Restitution Organization, Frankfurt/Main 1959 (URO) Band III, pp. 370-371, 372-373. לפי קילינגר דרשה ממשלת רומניה 16 מיליארד ליי (או מיליון לא"י), על-פי השער הבלתי-רשמי שהיה, כזכור, מחצית מן הרשמי).

קשה לדעת מה היתה מידת בקיאותה של הנהלת הסוכנות ביחסי רומניה-גרמניה, אך רוב חבריה שיערו שתוכנית ההגירה קשורה בהתערערות הביטחון בנצחונה של גרמניה, ובחששותיה של רומניה שבעתיד תצטרך לתת את הדין על מדיניותה כלפי היהודים.⁹ כזכור נשלחו שני שליחים מרומניה לקושטא. הפרטים שהביאו לא תאמו בדיוק גמור, ביחוד ביחס לסדרי העבחה האנשים מטרנסניסטריה, ולפיכך קשה היה להבין האם זוהי תוכנית מגובשת הבאה ממקור אחד, או שמא מעורבים בפרשה גורמים רומניים שונים. כמו כן לא יכלו חברי הנהלה לדעת שלקה שיקר לנציגי יהדות רומניה, כאשר מסר להם שגרמניה כבר הסכימה לתוכנית; ובוודאי שלא יכלו לדעת כי תוכנית ההגירה כבר נענתה בשלילה מוחלטת על-ידי משרד-החוץ הגרמני, וזוהי כנראה הנקודה המכרעת בפרשה: כאשר פתחה הנהלת הסוכנות בדיון בהצעה, היתה זו ידועה לגרמנים, והם היו נחושים בדעתם לסכלה.

ג. עמדת בנות-הברית

גורם זה נידון בהנהלת הסוכנות ביתר הרחבה מאשר יחסי רומניה-גרמניה, שהיו מוכרים להנהלה פחות. ברלס, אשר הציג, כזכור, את ההצעה לפני חברי הנהלה בירושלים, הודיע, כי בשגרירות אנגליה בקושטא כבר יודעים על התוכנית: גולדין דיווח להם עליה ויתכן שהרומנים דאגו לכך. על כל פנים – קושטא היתה אז מרכז של ריגול והשגת מידע. חברי הנהלה סברו שאין בכך נזק, משום שתוכנית בהיקף כזה לא תוכל להתבצע בלי ידיעתן של בנות-הברית והסכמתן. מצד שני חששו שבנות-הברית תסרכנה להעברת מיליוני דולרים לאחת מארצות האוייב. חשש זה הועלה בעיקר על-ידי בן-גוריון, וכן על-ידי חבריו להנהלה, ד"ר אמיל שמורק ואליעזר קפלן.¹⁰ יש גם לזכור כי כל מיכסת רשימות-העליה שהקציב "הספר הלבן" לעליה ארצה במהלך המלחמה עמדה

8. היום ידועים גם יותר פרטים על החיבה שרחש היטלר לאנטונסקו, שבוכחה היה לרומניה מעמד מיוחד בין הגרורות, מעמד שהעניק לה הרגשה שהיא יכולה להרשות לעצמה כמה פעולות עצמאיות. על כך ראה אצל לביא, יהדות רומניה, עמ' 172-175; פיינגולד, מדיניות של הצלה, עמ' 182-183; Reitlinger, Gerald, *The Final Solution*, London 1968, pp. 440-441 (להלן: רייטלינגר, הפתרון הסופי).

9. ראה מכתבם של שרתוק וגרינבוים ל'וועד לפדיון שבויים' במצרים, ממנו ביקשו כספים לתמיכה במגורשים, 5.1.1943, S 26/1251; וראיון עם קפלן ב'14.4.1943, בעיתון *Palestine*, שנשמר בתיק S 53/1612; לדעת קפלן התרשמה ממשלת רומניה מן השידורים המיוחדים ברדיו לונדון, שאיימו בעונש על פושעי המלחמה; כן ראה דברי דובקין בישיבת הוועד-הפועל הציוני המצומצם ב'18.1.1943, S 25/295; כולם באצ"מ.

10. ישיבת הנה"ס ב'23.12.1942, אצ"מ.

על שבעים וחמישה אלף, ומהם נותרו רק עשרים ותשעה אלף; הווי אומר, שמצד אחד נראה להנהלת הסוכנות כי לרומניה יש מניע מתקבל על הדעת לשחרר יהודים, ומצד שני – שקשה יהיה לשכנע את בנות-הברית לקבל את ההצעה ולעזור במימושה.

אלה היו הנתונים שעל-פיהם צריכה היתה הנהלת הסוכנות להכריע. ההחלטה שנתקבלה בתום הדיון הראשון היתה, שיש לקבל את דעת ההנהגה היהודית ברומניה, ולפתוח במשאומתן, קודם כל לשם בירור הפרטים. יחד עם זאת, הוצע לכלול במשאומתן תוכניות ריאליות יותר, שאולי לא תיתקלנה בהתנגדות בנות-הברית, כמו החזרת היהודים המגורשים לרומניה, לפחות באופן זמני עד שתאפשר הגירתם משם, אם לארץ-ישראל ואם למקום אחר; הגשת עזרה חומרית למגורשים כדי לשפר מעט את התנאים הנוראים שבהם היו הולכים וגועים. חיים ברלס ואלהיו דובקין, סגן מנהל מחלקת העליה ומחברי הנהלת הסוכנות, העלו גם הצעות לעקוף את האיסור על העברת כספים על-ידי גיוסם מיהודים אמידים ברומניה, או על-ידי שחרור נכסים וכספים של רומניה שהיו מעוקלים בכריטיניה ובארצות-הברית.

אפשר לומר שהנהלת הסוכנות לא תלתה תקוות גדולות בהיענות בנות-הברית להצעה הרומנית, ועל כן החליטה שיש להשתמש בה לפחות כדי לשפר את מצב המגורשים. יחד עם זאת הוחלט לבדוק גם את האפשרות לממש את ההצעה, ולפנות קודם כל אל ממשלות בנות-הברית, ואחר-כך לצלב האדום, למוסדות בינלאומיים ולארגונים יהודיים; לשגר בדחפיות את יצחק גרינבוים לארצות-הברית, כדי שיטפל שם בפניות ובפעולה המדינית שתתחייב; להעביר את הפרטים למשה שרתוק, שעמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות ונמצא אז באנגליה; לייפות את כוחו של ברלס להתחיל לשאת ולתת בקושטא עם שליח ממשלת רומניה, ולבסוף הוחלט שאין לפרסם דבר בעניין רגיש זה, שהשתיקה יפה לו.¹¹

למרות זאת נפוצה השמועה בציבור בארץ: "בתל-אביב, שידועים שם הכל, פשטה השמועה שאפשר להוציא את היהודים מרומניה בעד כסף, התלונן גרינבוים בוועד-הפועל הציוני, והכחיש שהצעה רומנית כזו היתה ידועה להנהלת הסוכנות. אך לא רק בוועד-הפועל הציוני נשאלו שאלות; גם בהנהלת הוועד הלאומי נשמעה תביעה שוועד ההצלה ירכז את הנושא וידריך את

11. שם, שם. דברי בדר על ישיבה זו בשיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות ב-11.2.1943, 5/30, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות (להלן: ארכיון הוועד"פ). גרינבוים לא יצא למרות ההחלטה, אולי משום שנסיעת שרתוק לאנגליה ואחר-כך לארצות-הברית הפכה את נסיעתו למיותרת. ראה להלן.

השליחים בקושטא בניהול המשא-ומתן, ושהנהלת הסוכנות תסכן כחמישים אלף לא"י, כדי לבדוק את נכונות השמועות. "אנו מכירים את העמים האלה ואת פקידותם," אמר דוד רמז, אז מזכיר הוועד-הפועל של ההסתדרות הכללית וחבר בהנהלת הוועד הלאומי, ומשום כך אפשר לקוות לפדיון אנשים בנוסח ימי-הביניים, תמורת כופר-נפש. רמז הסתמך על דברי מלך ניישטט שחזר אז מקושטא, אליה נסע כנציג ההסתדרות הכללית. ניישטט נפגש שם עם אחד משליחיו של לקה, והתרשם כברלס לפניו, שההצעה הרומנית היא רצינית. השליח דיבר עם ניישטט גם על האפשרות לסייע למגורשים, שאת מצבם תיאר כגרוע בהרבה אפילו מזה של יהודי פולין.

גם אל עולי רומניה בארץ הגיעו שמועות, והם ניסו לברר את מידת נכונותן בוועד ההצלה, ונענו בהכחשה.¹² נוצר, איפוא, לחץ על הנהלת הסוכנות שתברר את הנושא ותפעל בדחיפות, ואילו לחברי ההנהלה טרם היתה תשובה של ממש. הנהלת הסוכנות הבטיחה כי השליחים בקושטא מבררים את פרטי ההצעה, ואם יהיה ממש בתוכנית – תדאג למצוא לכך את הכסף.¹³ גם הלוחצים על הנהלת הסוכנות וגם חברי ההנהלה עצמה היו מאוחדים בדעה כי את בירור הפרטים צריך לעשות מייד, שכן המצב בחזית הולך ומשתנה במהירות. יש לזכור כי המיפנה בחזית סטלינגרד חל בראשית 1943, ולאחריו החלו הרוסים להתקדם מערבה. שאלת גורלם של היהודים במזרח-אירופה, ביחוד בשטחים בהם התחוללו הקרבות, נעשתה בוערת עוד יותר מקודם, שכן היה חשש שהגרמנים ירצחו את כל הנותרים בחיים תוך כדי נסיגתם.¹⁴

לקראת סוף ינואר 1943 הגיעו פרטים בעניינים מעשיים: אנשי המוסד לעליה ב' קיבלו בקושטא הצעה מחברת-אוניות רומנית, בידיעת ממשלת רומניה, להוציא באוניות רומניות קטנות אפילו אלף איש לחודש, עד למים הטריטוריאליים של תורכיה, בתנאי שכלי השייט יוחזרו אחר-כך, כי מאז אמצע 1942 אסור היה להוציא אפילו סירה מהמים הטריטוריאליים של רומניה. הבעיה הדחופה היתה, איפוא, השגת כלי שייט אחרים, שיקלטו את הבאים ועיבירום ארצה.

12. ראה דברי רמז וסופרסקי בישיבת הוועד הלאומי ב-17.1.1943, J 1/7255, אצ"מ. ישיבות הוועד-פ הציוני המצומצם ב-18.1.1943, S 25/295, ודברי גרינבוים ב-2.2.1943, S 25/296, אצ"מ. תשובת א. הרטגלס ויצחק גרינבוים בשם ועד ההצלה להתאחדות עולי רומניה (ב-10.2.1943, S 26/1240, בחשובה למכתב מה-5.2.1943, S 26/1338, אצ"מ), היתה, שלפי ידיעת הוועד אין יסוד ממשי לשמועות על אפשרות הצלה מרומניה.

13. ראה דברי דובקין בישיבת הוועד-פ הציוני המצומצם ב-18.1.1943, S 25/295, אצ"מ.

14. ראה דברי רמז ובן-גוריון בישיבת מזכירות מפא"י ב-10.2.1943, 24/43, אמה"ע, ודברי ז. אהרונוביץ (ארן) בישיבת מזכירות הוועד-פ של ההסתדרות ב-21.1.1943, 3/28, ארכיון הוועד-פ.

לידיעות האלה מרומניה נתלוותה חוות-דעתם של השליחים בקושטא, אשר גרסו כי לקה הועמד במצב קשה: הוא מגלה "נטיה ברורה... לאפשר הגירה במקום השמדה אכזרית." אך למרות הצעותיו המפורטות לבאי-כוחה של יהדות רומניה, כחודשיים לפני כן, לא היו עדיין כל תוצאות ממשיות למשא-ומתן.¹⁵ השאלה, האם המשיך לקה לשקר, או שהוא ואנטונסקו קיוו להערים על הגרמנים, אינה מענייננו כאן, שכן לא היה ביכולתם של הסוכנות ושליחיה לדעת אודותיה או לענות עליה.

שאלת יהודי טרנסניסטריה העסיקה בינתיים, בצד שאלות הצלה אחרות, את הנהגת הישוב. "אין שולחן שמעליו לא דובר בעניין זה," אמר רמז, משום ש"בפעם הראשונה אנו עומדים בפני הצורך להחליט על בזבוז כספים, לפני ניסיון שמאחוריו אין שום ערובה שיצליח והכסף לא ילך לאיבוד." דבריו נאמרו בפתח דיון מפורט שנערך במזכירות מפא"י לקראת אמצע פברואר 1943, ובו נידונו ענייני ההצלה, וביניהם שאלת טרנסניסטריה. היה זה דיון גלוי ונוקב יותר מאשר הדיון שנערך בהנהלת הסוכנות בסוף 1942. השתתף בו גם מנחם בדר, משליחי הישוב שהגיעו מדי פעם מקושטא ארצה. בשאלה אחת היו הדוברים מאוחדים, והיא, שאם יתפרסמו ההצעה הרומנית והידיעות על קיומו של משא-ומתן בין ממשלת רומניה לסוכנות היהודית, יחבל הפרסום בסיכויי ההצעה להתממש. כך סברו רמז, קפלן, אליהו גולומב, ובייחוד בדר-שחזר והדגיש, כשליחים שהגיעו ארצה לפניו ואחריו, את הצורך בסודיות של פעולות ההצלה בכלל.

אך בשאלה העיקרית, מה יש לעשות, נחלקו הדיעות: דעתם של רמז וגולומב היתה שהיות ומדובר בניסיון להצלה, אין שום אפשרות שלא לבזבז את הכספים; שהזמן הולך ומתקצר מיום ליום, ועל כן יש לפעול בתיפות. רמז הציע לראות את הנושא כראשון בסדר היום ולקרוא לישיבה משותפת של המוסדות העיקריים בישוב, כדי לאסוף את הכסף הדרוש. גולומב הוסיף והציע לעשות ניסיון ראשון להוציא כמה מאות אנשים מטרנסניסטריה, כדי לבדוק את מידת רצינותה של ההצעה הרומנית, ואפילו ילך הכסף לאבדון. רמז וגולומב לא התעלמו בדבריהם מן הקושי להעריך נכונה את הסיכויים לפעול במצב שבו

15. יוסף ברפל, מפעילי המוסד לעליה ב', בישיבת מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב-21.1.1943, 3/28, ארכיון הוועה"פ. הוא קרא מכתבים מקושטא מה-16.12.1942, ומה-25.12.1942. בישיבה הבאה של מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, ב-11.2.1943, תיאר בדר שוב את ההצעה הרומנית: 5/30, ארכיון הוועה"פ. וכן קפלן בישיבת מזכירות מפא"י ב-10.2.1943, תיק 24/43, אמה"ע. על האיסור להוציא אוניות ראה רייפר, מסע המוות, עמ'

מעורבים גורמים וממשלות שלהנהלת הסוכנות או לשוב אין כל שליטה עליהם, או מקורות מידע עליהם.

לא כך ראה בן-גוריון את הדברים. הוא ביקש מן הנוכחים להבחין בין "היהודים שאין אנו יכולים להביא אותם, מה שקוראים: הצלה [...] לבין אותם היהודים שאנו יכולים להביא מאירופה." באשר לראשונים – השאלה הזאת "איננה עומדת ברגע זה [...] אך אם לא נביא את אלה שיכולנו להביא אותם, לא תהיה לנו שום כפרה", וזוהי השאלה הבוערת, שכן כל תזווה בחזית תגרום לאובדנם. לדעת בן-גוריון אפשר יהיה באותו שלב להביא אנשים בגבולות המיכסה שקבע "הספר הלבן", ולא מעבר לה. יהיה צורך להביאם בדרך הים, ולא ברכבת דרך תורכיה, עניין הגוול חודשים יקרים. לשם כך יש לקנות אוניות, ומייד, ולהביא בהן, למשל, את חמשת אלפים הילדים מן הבלקן, שאת הסכמת ממשלתו להבאתם ארצה אישר שר המושבות הבריטי אוליבר סטנלי (Oliver Stanley) בראשית פברואר 1943, בפומבי ובאופן רשמי. סטנלי גם הודיע שאם ימצאו אמצעי תעבורה הולמים, תורשה הסוכנות היהודית להשתמש בכל עשרים ותשעה אלף רשיונות העליה שנותרו על-פי "הספר הלבן", להבאת ילדים ומלוויהם ארצה.

בן-גוריון לא אמר שתוכנית טרנסניסטריה אינה מתקבלת על הדעת, אך בדיעבד התייחס למספר שננקב בה, שבעים אלף, כאל מספר בלתי-אפשרי, הן מבחינת רשיונות-העליה שעמדו אז לרשות הסוכנות, והן מבחינת אפשרויות התעבורה ביים. נראה שבן-גוריון סבר כי אפילו יש ממש בהצעה הרומנית, לא תיתנה בנות-הברית להוציאה אל הפועל, ועל כן ניסה להישאר בתחום האפשרי ולרסן את חבריו המתפרצים לפעול מבלי לומר דברי יאוש מפורשים. הוא לא נענה לחברים שדרשו ממנו להקדיש לפחות חודשיים-שלושה מזמנו להצלה בלבד, וסיים את הדיון בדברי סיכום כלליים: "יאסף בארץ כסף, כמאה וחמישים אלף לא"י בשלב ראשון, לקניית כלי שייט; יישלח איש לקושטא, בעל סמכויות רחבות יותר מאלה של השליחים ששם; ויקום "בירור בעניין הפעולה הפוליטית והציבורית ביחס לאסון."¹⁶ בדברי הסיכום שלו התעלם איפוא בן-גוריון מתוכנית טרנסניסטריה, כנראה משום שבעיניו נראתה יותר ההצעה להתרכז בהעלאת חמשת אלפי הילדים ארצה, וההצעה הרומנית לא נראתה לו אפשרית לביצוע.

בדר, שהגיע אז, כאמור, מקושטא, היה שותף להערכתו של בן-גוריון, והביע את דעתו בגלוי בישיבת מזכירות הוועד-הפועל של ההסתדרות: "אין לנו זמן

16. הדיון נערך בישיבת מזכירות מפא"י ב-10.2.1943, תיק 24/43, אמה"ע.

לעשות את הדבר בממדים גדולים, אין אנחנו יכולים לדבר על הצלת שבעים אלף יהודים. אם נשיג אוניה... בעלת קיבול של אלף ומאתיים איש, ואם במשך שני החודשים העומדים עוד לרשותנו תעשה האוניה דרך זו פעמיים או שלוש – הגענו לגבול של עשייתנו." ואילו העברתם של שבעים אלף איש אינה יכולה להתבצע בלי ידיעתם של האנגלים ובלי עזרתם, או בלי מיליוני לא"י שאינם בידי הישוב – תקציב ההנהלה עמד אותה שנה, 1943/תש"ג, על 1,150,000 לא"י – ואולי אפשר יהיה לגייסם מן העשירים שביהודי רומניה, או קהילות אחרות; והיות ומשאומתן עם בנות-הברית להעברת האנשים ארצה ואיסוף כספים בקנה-מידה גדול, הם עניין לזמן רב והצלחתם מוטלת בספק, נותרה בינתיים אפשרות להעברת כמה אלפי איש, שהמוסד לעליה ב' ינסה לבצע בשקט ובכלים שישגי בכספי הישוב.¹⁷

יתכן שבעקבות דבריו החליטה מזכירות הוועד-הפועל של ההסתדרות להשיג את שישים אלף הלא"י שתבעו אנשי המוסד לעליה ב', לקניית כלי שייט קטנים ולהכשרת צוות מלחים עברי ולא זר. מזכירות זו, שבחסותה פעל המוסד לעליה ב', קיוותה לדרבן בכך את הנהלת הסוכנות שתקציב אף היא סכומים לצורך זה. בינתיים נפוצו שמועות בארץ שפג תוקפה של ההצעה הרומנית. השמועות הללו נבעו, כפי הנראה, מהפסקה זמנית שחלה בינואר בקשר עם רומניה, עקב מתיחות פנימית ומאבק על השלטון שם; ומשום שטרם הוכרעה השאלה, מי מנציגי יהדות רומניה יבוא לדון באופן רשמי עם בא"כוח הסוכנות בקושטא.¹⁸

עוד המשאומתן מתנהל לאיטו, בין קושטא לירושלים מזה ולבוקרשט מזה, והמוסד לעליה ב' מחפש כספים לרכישת כלי שייט, והשמועות בארץ סותרות זו את זו – ובנושא כולו חלה תפנית: בראשית פברואר 1943 פירסמה מחלקת המדינה של ממשלת ארצות-הברית – על דעתה של ממשלת אנגליה – בעיתונות בארצות הנייטרליות, בפרט בשווייץ, אזהרה ואיום בעונש לכל אלה שבדעתם לפתוח במשאומתן עם האוייב בדבר הצלת יהודים כיוון שזה ניסיון סחיטה של מטבע זר.

במקביל גילו עתונים חשובים כמו ה"Züricher Baziler Nachrichten" וה-

17. ראה דברי בדר בישיבת מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב-11.2.1943, 5/30, ארכיון הוועה"פ. יש לציין כי דבריו על אותו נושא, שנרשמו בספרו, שליחיות עצובות, עמ' 55-56, כדברים שאמר באותה ישיבה, אינם נכללים בפרוטוקול הישיבה.
18. החלטת מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, ראה בישיבתה ב-21.1.1943, 3/28, ארכיון הוועה"פ, ודברי קפלן בישיבת מזכירות מפא"י ב-10.2.1943, תיק 24/43, אמה"ע. על ההפסקה במו"מ – ראה דברי בדר בישיבת מזכירות הוועה"פ, ב-11.2.1943, 5/30, ארכיון הוועה"פ, ודברי יחיאלי במרכז מפא"י, 24.2.1943, 24/43, אמה"ע.

Neue Zeitung כי ממשלת רומניה הציעה לממשלות בריטניה וארצות הברית את יציאת שבעים אלף היהודים שבטרנסניסטריה, במחיר חמישים דולר לנפש, והביעו הערכה שההצעה תאבד את תוקפה ברגע שבו יכנסו הגרמנים לרומניה.¹⁹ כעבור ימים ספורים, ב־13 בפברואר 1943, פירסם גם כתב ידוע של ה־New York Times את פרטי ההצעה, אך במקביל הביע בשגרירות ארצות הברית בלונדון את דעתו שההצעה אינה אלא תכסיס נאצי.²⁰ גם שגריר ארצות הברית בקושטא, שטיינהרדט (Lawrence Steinhardt), חיווה את דעתו באוזני ברלס, שזוהי דרך למדינה גרורה להשיג לעצמה אליבי אצל בנות הברית באמצעות עצם המשאומתן, אך לא על־ידי הוצאת יהודים ממש. שטיינהרדט מסר לברלס, ששליחי לקה "ניסו דברים גם אתו", והוא דחה את כל הצעותיהם שהיו בעיניו חסרות ערך: "הם תלויים באדוניהם שלא יסכימו", כלומר – בגרמנים.²¹

כמה ימים לאחר הפירסום בעיתונות העולם נשלחו פרטי ההצעה הרומנית מהנהלת הסוכנות בירושלים אל משה שרתוק, שהיה אז בלונדון מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות. הוא נועץ בחברי ההנהלה הציונית שם ודעתם היתה "שאינן מה לדבר", אחרי שבנות הברית מאיימות בעונש שרתוק עמד על כך שבכל־זאת חובה לפחות לברר את הסיכויים וביקש ממשרד־החוץ בירור הנושא בקושטא ובארצות הברית. אך לבנות הברית לא אצה הדרך: מברק שנוסח בזהירות בידי שרתוק, ולווה בבקשה מיוחדת שלא לעכבו, עוכב בכל זאת על־ידי הצנזורה האמריקאית.²² במקביל פנה ד"ר חיים וייצמן, אחרי הפירסום בעיתונות ארצות הברית, אל הלורד הליפקס (Halifax), שגריר בריטניה בארצות הברית, בשם הסוכנות היהודית. הוא ביקש מממשלת בריטניה לנסות ולראות את ההצעה הרומנית כסיכוי להציל חיי אדם, למרות החשש שאין זו אלא סחיטה, ולא לראות בבקשת הסוכנות תכסיס להשגת שינוי

19. בדר בישיבת הוועה"פ ב־11.2.1943, 5/30, ארכיון הוועה"פ, ויחיאלי בישיבת מרכז מפא"י, ב־24.2.1943, 24/43, אמה"ע. שניהם ציטטו את העיתונות השווייצרית, שניתן היה לקרוא בקושטא, ולארץ הגיעה, אם בכלל, באיחור רב. ראה גם בן הכט, כחש, תל־אביב תש"ל (להלן: הכט, עמ' 224).

20. הכתב היה ארתור ה. ולצברגר. על כתבתו ראה: Wasserstein Bernard, *Britain and the Jews of Europe 1939–1945*, London–Oxford 1979 (אירופה) p. 244; פיינגולד, מדיניות של הצלה, עמ' 182; ארתור ד. מורס, והעולם שתק עת נספו שישה מיליונים. תל אביב תשל"ב (להלן: מורס, והעולם שתק) עמ' 62.

21. בדר על שיחת ברלס־שטיינהרדט, בישיבת מוכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב־11.2.1943, 5/30, ארכיון הוועה"פ; וברלס למחלקת העליה ב־15.1.1943, S 6/1165, אצ"מ.

22. שרתוק בישיבת הנה"ס ב־27.4.1943, אצ"מ.

במדיניות "הספר הלבן": הצלת נפשות לחוד, ויחסי ארץ-ישראל-בריטניה לחוד. הוא צפה שהערכים יתנגדו לתוכנית, אך הביע את דעתו שהתנגדותם אינה צריכה למנוע "פעולה אנושית גדולה". ואת חששם המתמיד של האנגלים מפני חדירת מרגלים ניסה להרגיע בהבטחה שיופעל תהליך קפדני של חקירה וביקורת. הוא "הפציר והתחנן" להציל אנשים שגורלם נחרץ.²³

הליפקס ביקש ממשרד-החוץ הוראות, ומשרד-החוץ נועץ עם משרד-המושבות. מתוך ההתכתבות בין שני המשרדים עולה כי מצד אחד חששו שדחיית ההצעה תעורר ביקורת ציבורית חריפה באנגליה ובארצות-הברית, ומצד שני סברו כי "משום נקודת-ראות, אין כל סבירות – ואפילו הקלה ביותר – שניכנע לסחיטה הרומנית." "כסיכום להתכתבות זו נשלח ממשרד-החוץ ללורד הליפקס מכתב שאפשר לראותו כתמצית עמדתה של אנגליה בנושא תוכנית הכופר: א – ההצעה היא פשוט סחיטה, שאם ייענו לה, ייפתח תהליך אינסופי של מכירת אזרחיהן המיותרים של גרמניה וגרורותיה, במחיר נקוב; ב – בכל הנוגע להכנסת פליטים לארץ-ישראל כבר עשתה ממשלת הוד-מלכותו כל מה שביכולתה; ג – שום ארץ לא תסכים להיות נתונה ללחץ כמו זה שגורמת הצעת ממשלת רומניה; ד – ממשלת הוד-מלכותו, יחד עם ממשלות בנות-הברית, תבחן בהקפדה אמצעים מעשיים להקלת סבלם של הפליטים, אמצעים העולים בקנה אחד עם מאמץ המלחמה; ה – הבעיות ההומניות שיצר שלטון הגרמנים באירופה, שבעיית היהודים היא אך אחת מהן, תיפתרנה עם הניצחון.²⁴

תשובה ברוח זו נשלחה משגרירות בריטניה בוויינגטון אל ד"ר וייצמן ואל שרתוק, שהגיע בינתיים לארצות-הברית: בריטניה לא תיגרר אחרי פעולה המוכתבת על-ידי ממשלת אויב, לא תעבור על התקנות ולא תיכנע לסחיטות.²⁵ הנהלת הסוכנות צדקה, איפוא, בהעריכה כי ממשלות בנות-הברית תראינה בהצעה הרומנית ניסיון סחיטה, וכי ממשלת בריטניה תטען שבקשת הסוכנות להיענות להצעה היא ניסיון להרוויח ממצוקתם של יהודי אירופה ולהשפיע

23. מכתבו של ד"ר וייצמן ללורד הליפקס, מה-16.2.1943, A 127/543, אצ"מ. ראה גם וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 245, ומנחם קדם, פעילותו המדינית של חיים וייצמן בתקופת מלחמת העולם השנייה, בראילון 1973 (עבודה לתואר שלישי, טרם פורסמה), עמ' 239-240.

24. משרד-החוץ הבריטי אל שגרירותו בארצות-הברית, ב-26.2.1943, על-פי וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 245-246; קדם, פעילותו המדינית של וייצמן, עמ' 240-241.

25. שגרירות בריטניה בארצות-הברית אל וייצמן ב-4.3.1943, A 127/543; ודברי שרתוק בישיבת הנה"ס ב-27.4.1943, אצ"מ. וכן כריסטופר סייקס, מבלפור עד בוויין, תל-אביב 1966, עמ' 228, שתיאר לפי מידע פרטי את מהלך הדברים כפי שהוא עולה מתוך הארכיונים שנפתחו לאחרונה.

באמצעותה על שינוי מדיניות "הספר הלבן". יחד עם זאת, לא ברור מדוע פנו שרתוק ווייצמן אל הבריטים רק לאחר הפרסום בעיתונות, ולא קודם לכן, ומדוע הועברו פרטי ההצעה מירושלים לשרתוק רק בפברואר, ולא קודם לכן, מייד לאחר ישיבת ההנהלה בנושא זה לקראת סוף דצמבר 1942. יתכן כי התשובה לכך היא שבפברואר כבר היו בארץ פהטים מעשיים בנוגע לתוכנית ולאפשרות יות ביצועה (ראה לעיל), וכי הסוכנות קיוותה או לנצל את הלחץ הציבורי שנוצר בעקבות הפרסום.

הפרסום בעיתונות העולם, וההתכתבות בין שרתוק וד"ר וייצמן לבריטים, היו שלב חדש בהשתלשלות העניינים, משום שלאחריהם היה ברור כי הגרמנים כבר יודעים על התוכנית, וכי בנות-הברית מתנגדות לה. משני אלה הסיקה הנהלת הסוכנות כי סיכוייה של ההצעה, שהיו מפוקפקים בעיניה עוד קודם לכן, התמעטו. אפשרות קלושה להשיב את המצב לקדמותו היתה בפרסום פומבי של הכחשה שלפיה לא היתה ההצעה ולא נבראה. כך עשו סטיוון וייז בניו-יורק, בשם הקונגרס היהודי העולמי, ומשרד הסוכנות היהודית בלונדון. ההכחשה באה גם כתגובה לפעולת "ועד החירום להצלת יהודי אירופה", שהוקם בארצות-הברית על-ידי חוגי האצ"ל, ואשר אנשיו – הלל קוק, שמואל מרגולין ובן הכט – פרסמו בעיתוני ניו-יורק מודעה על-פני עמוד שלם: "למכירה שבעים אלף יהודים, במחיר חמישים דולר לראש, יצורי אנוש, באחריות". המודעות נועדו להסב את תשומת-הלב לידיעות בעיתוני שווייץ וארצות-הברית על ההצעה, כדי שיופעל לחץ ציבורי על ממשלת ארצות-הברית שתסכים להצעה הרומנית.

"ועד החירום" גינה את ההנהגה הציונית על שאינה יוצרת בעצמה לחץ ציבורי כזה, ומסתפקת במשאומתן מדיני מאחורי הקלעים, וברבים מכחישה בכלל את עצם ההצעה, מתוך חוסר הבנה לגבי ערך הפירסום. ההנהגה הציונית בארצות-הברית ראתה, מצידה, את "ועד החירום" כגוף פזיז העלול לסכן את מעט הסיכויים שנתרו. או כדברי ד"ר נחום גולדמן לשרתוק: "They have now overlaid their rescue work."²⁶

26. גולדמן אל שרתוק ב-19.5.1943, S 25/73, אצ"מ: הכט, כחש, עמ' 224-225. המודעה פורסמה בין היתר ב-*New-York Times*, ב-16.2.1943. לפי הכט היו אנשי "ועד החירום" היחידים מבין יהודי ארצות-הברית שפעלו להצלת יהודי טרנסניסטריה, והיתר אך הפריעו להם. לדעתם ניתן היה להסיע את שבעים אלף היהודים לארץ-ישראל במשאיות תוך ימים מספר. לפי דברי הלל קוק (בשיחתי עמו ב-8.8.1980) סבורים הם עד היום שהמימסד הציוני בארצות-הברית הפריע להצלה ושניתן היה להציל את מרבית יהדות אירופה. על-פי הכט פורסמה הכחשת וייז ב-23.2.1943. ראה דבריו של וייז, שהתוכנית היא מירמה ופעולת ועד החירום – תכסיס, Y.W. Polier & Y.W. Wise (ed.), *Personal Letters of Stephen S. Wise*, Boston

פרשת טרנסניסטריה עוררה שוב ואף הדגימה את חילוקי הדעות שבין המימסד הציוני לבין הרביזיוניסטים שפרשו ממנו באשר לאופני הפעולה להצלת יהודי אירופה, ובאשר לדרכה ולסגנונה של הציונות בכלל: המימסד הציוני ותנועת העבודה שבמרכזו דגלו בעבודה שקטה ומאומצת הקובעת עובדות, והתנגדו למה שנראה בעיניהם כפרסום רעשני שאין לו שום קשר עם העשייה הממשית.

בזמן שד"ר וייצמן ושרתוק חיכו לתשובת הבריטים, נעשה בארץ ניסיון להעריך נכונה את המצב שנוצר לאחר פרסום פרטי ההצעה. לקראת סוף פברואר התקיימה במרכז מפא"י ישיבה, ובה היה צבי יחיאלי, איש המוסד לעליה ב', הדובר הראשי בנושא זה. הוא הזהיר מפני אשליות, למרות שמקורותיהם של השליחים בקושטא המשיכו ומסרו על סיכויים לשינוי לטובה במדיניות הארצות הגרורות, בגלל רצונן לזכות באליבי ובכסף. יחיאלי סבר שיש לראות את הצעת רומניה באשר לטרנסניסטריה לא בפני עצמה, אלא בהקשר הכללי של הוויכוח שהתנהל בגרמניה בין המצדדים בהגירת יהודים לבין אלה ששאפו להשמידם, מאז ראשית המלחמה. ויכוח זה התפשט אחר-כך בכל ארצות אירופה ועד כה ניצחו בו תמיד הקנאים להשמדת יהודים זהו פרוצס שכל ארץ וארץ עוברת אותו... והוא נמשך. ודווקא בתקופה של טרם הכרעה, של התרוצצות פנימית בגרורות לגבי השאלה אם להמשיך ולתמוך בגרמניה או לא, יכולים היהודים ליפול קורבן ל"רצח גורא ואיום". יתירה מזו, לדעת יחיאלי לא היתה ההצעה להוצאת יהודים מיוחדת לטרנסניסטריה דווקא, אלא היא מבטאת גישה כללית של חוגים מתונים בתוך רומניה, בתמיכת אנטונסקו, גישה המעדיפה המרת הגירושים והרציחות בהגירה. גישתם לבשה כמה צורות במשך הזמן, ומכאן השליחים והפרטים השונים, ביחוד בקשר ללאומיותן של האוניות, שתעברנה את האנשים, הדגל שיונף עליהן, וכדומה.

ההתמקדות בדיונים בארץ על טרנסניסטריה, נבעה מהיות האזור מקום הריכוז היחיד במזרח שאיתו אפשר היה לקיים קשר ושאליו אפשר היה להגיע, אך למעשה, אליבא דיחיאלי, היו המועמדים הראשונים להגירה יהודי בוקרשט דווקא, שהרי על היהודים שבטרנסניסטריה נאסר בכלל להגיע לערי-נמל. לפי שעה, בטרם יניצחו חלילה התומכים בהשמדה ברומניה, יש לנצל את נכונותם של המתונים להוצאת היהודים, ואת הרמז שאם יצליחו הנסיונות הראשונים –

1956, p. 265. כן ראה בעניין זה יונתן קפלן, "פעולות ההצלה של משלחת האצ"ל בארצות-הברית בתקופת השואה", ילקוט מורשת ל', נובמבר 1980, עמ' 116-117: ל"א, אפריל 1981, עמ' 75-96.

ישוחררו גם יהודי טרנסניסטריה. ועניין נוסף: היתה אומנם הצעה רומנית להוציא יהודים תמורת כופר-נפש, אך אזהרות בנות-הברית בעיתונות לא הותירו מקום לספק בעניין זה ונראה שרומניה היתה מעוניינת ביחסים תקינים עם בנות-הברית. וגם על הישוב איימה סכנת הסתבכות בהפרת התקנות, תוך העברת כספי הכופר. לפיכך הציע יחיאלי לראות בסכום שדרשה ממשלת רומניה "מס הגירה בסכום ענקי, אך לא כופר-נפש". בכלל דבריו אלה ניסה יחיאלי להבהיר ולפשט את השמועות והפרטים המשתנים ולעיתים הסותרים שהמשיכו להגיע ארצה מרומניה.

על סמך ניתוח זה של המצב הגיע איפוא יחיאלי למסקנתם של בן-גוריון ובדר לפניו: יש להתחיל לעשות בשקט, ללא פרסום המעמיד את המתונים ברומניה במצב קשה, את הניתן להיעשות בגבולות היכולת של הישוב: "אנו צריכים עכשיו להתרגל להלך-מחשבה אחר לגמרי... צריך להיות לנו האומץ בדרכים הללו העומדים לרשותנו ובתנאים הללו להוציא לפועל את ההגירה. יתכן שבאם נצליח להוציא את האלף הראשון ואחר-כך עוד אלף, נגיע גם לטרנסניסטריה," ועל כן צריך המוסד לעליה ב' להשיג כלי שייט מייד. בן-גוריון, שהסכים לניתוח ולמסקנות, סיכם שיש לפעול בחשאי וללא פרסום, ושיש "להשיג את האמצעים בשביל כל הכלים שאפשר להשיג ובמקום שאפשר, והסוכנות תשתתף בדבר הזה [...] ובמידה שהדבר הזה יינתן – זה ייעשה."²⁷

באותה ישיבה השתכנע בן-גוריון בצורך שבנוכחותו, ולוא לזמן קצר, של אחד מחברי הנהלת הסוכנות בקושטא, שסמכויותיו תאפשרנה לשליחים להחליט ולפעול ביתר מהירות. לאחר שהתבררה עמדת בנות-הברית לגבי הצעת רומניה, ובארץ הגיעו למסקנה שפעולת המוסד לעליה ב' היא האפשרות היחידה שנותרה, נהפכה קושטא למרכז הפעולה בנושא זה, והוחלט לא לשלוח אנשים למרכזים מדיניים אחרים. ימים ספורים לאחר הישיבה יצא קפלן לקושטא, ובשובו משם, בסוף מרץ 1943, סיכם בבהירות את המצב, על סמך מגעים שניהל: "איני רואה תוכניות לפעולות סנסציוניות. התוכנית הגדולה של שבעים אלף איש מרומניה נתבררה כלא-רצינית וכלא-ריאלית. יש מי שמאשים את הדיבורים, שהם עזרו להפוך אותה ללא-ריאלית. אני אומר שמראש היא היתה לא-ריאלית." הגרמנים סיכלו עד כמה שיכלו את מאמצי המוסד לעליה ב' להוציא אנשים מרומניה: הם מנעו הפלגות של אוניות עם יהודים על סיפונן, או עצרו ספינות שכבר יצאו לדרכן; האוניות הרומניות נמצאו למעשה כולן ברשות

27. דברי יחיאלי ובן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י, ב-24.2.1943, תיק 23/43, אמה"ע. על הצעות ומגעים נוספים מצד הרומנים ראה גם ברלס למחלקת העליה ב-2.3.1943, S 6/1165, אצ"מ.

הגרמנים; המעבר דרך בולגריה היה אסור, עקב לחץ גרמני; ותהליכי המעבר דרך תורכיה סובכו בכוונה על-ידי הרשויות השונות בה, לפי בקשת האנגלים. לפי המידע שאסף קפלן היה ברור שהגרמנים היו המכשול העיקרי, וכן גם האנגלים, אך בגורם השלישי, ברומניה עצמה, ובארצות הבלקן בכלל, התחזק השינוי המדיני שמקורו בהתערערות האמונה בנצחון היטלר, ואפילו הרצון לעמוד בפני לחץ גרמני. על כן "אפשר לומר שמבחינת אפשרויות של יציאה חוקית, יש לנו כעת אפשרויות של יציאה... יש נכונות יציאה מצד המונים גדולים, והדרישה לעליה היא גדולה מאוד, ונשמעת צעקה נואשת: הצילו!"²⁸

ניתוחו של קפלן אישר את המסקנה, שאליה הגיעו כבר בן-גוריון, בדר ויחיאלי: אין כל אפשרות להוציא את שבעים האלף, לא תמורת כופר, ולא בלעדיו. אפשר היה רק לנסות לפעול בשקט, בתיאום עם רומניה, ובהיחבא מפני הגרמנים, ולפיכך, כפי שאמר ז. אהרונוביץ (ארן), "את האינפורמציה אשר נתקבלה עם בואו של קפלן אפשר למצות במשפט אחד – העניין של הצלה הוא כרגע עניין של טרנספורט, כי לעומת המצב אשר היה בעבר, ישנן עתה אפשרויות של יציאה."²⁹

יתכן שניסוח כזה של המצב מעיד על ניסיונם של חברי הנהלת הסוכנות, מרכז מפא"י וחברי הוועד-הפועל של ההסתדרות, אשר עסקו בשאלת טרנסניסטריה, לעודד את עצמם נוכח הנסיבות הקשות, שהרי לא עמדה כלל השאלה בדבר יציאה חוקית, אלא בדבר יציאה אפשרית; הנכונות לעליה מצד יהודים לא הגבירה את סיכוייהם לצאת מאירופה; שאלת מציאת כלי שייט היתה סבוכה ביותר; ההצלה לא היתה רק "עניין של טרנספורט", אלא תלויה קודם כל בגרמנים ובבנות-הברית, כפי שאמר קפלן במקביל. אך ההודאה שאי אפשר להוציא יהודים אפילו מטרנסניסטריה, אחד האזורים הקרובים ביותר לקושטא, ואשר לא נשלט רשמית על-ידי הגרמנים, כמוה כהודאה שאי אפשר היה להציל בכלל; ומכאן הצורך להתעודד ולהמשיך בנסיונות ההצלה, וזה מקורם של ביטויי התקווה, שבאו לאחר ניתוח פסימי ביותר.

לקראת סוף אפריל 1943 ננעלה ועידת ברמודה, בה נועדו נציגי ממשלות בריטניה וארצות-הברית רשמית כדי לבחון אפשרויות לקליטת פליטים ולמעשה כדי למתן את ביקורתה של דעת הקהל בארצות אלה על מחדליהן בתחום ההצלה. בארץ נודעו תוצאותיה הדלות, ונעשה ניסיון לסכם בכתב את ניסיונות

28. קפלן בישיבת הנה"ס ב-28.3.1943, אצ"מ; ובישיבת מזכירות מפא"י ב-30.3.1943, תיק 24/43, אמה"ע.

29. ישיבת הוועד"פ של ההסתדרות בימים 31.3.1943–2.4.1943, כרך 67/מ', ארכיון הוועד"פ.

ההצלה שנעשו עד אז, ולהעריך את סיכוייהם לעתיד. בין היתר נידונה תוכנית טרנסניסטריה, והכותב – אפולינרי הרטגלס, מזכירו המדיני של ועד ההצלה – תיאר את המילכוד שהיה לדעתו בתוכנית כזו: "הדבר נודע לרבים, ודווקא משום זה נתבטלה התוכנית. מאידך, אי אפשר לבצע תוכנית הצלה של עשרות אלפים איש בסתר, יען כי אי אפשר לקבל את האמצעים הדרושים, אם לא יידעו על הדבר אלפי אנשים, והפרסום הורס את האפשרות להוציא לפועל את תוכנית ההצלה."³⁰ אך המילכוד היה טמון לא רק בשאלות הפרסום והממון, שהיו כרוכות זו בזו, אלא גם בשאלה המדינית: לפי ניתוחם של השליחים בקושטא, בדר ויחיאלי, ולדברי קפלן אחרי שהותו שם, הרי גם אם היו לרומניה כוונות – שנבעו מן האינטרסים שלה – לתת ליהודי טרנסניסטריה, או רומניה בכלל, לצאת, והיתה מוכנה – לפחות כאשר העלתה את ההצעה – לפעול בניגוד לקו הגרמני; וגם אם היתה הסוכנות היהודית מוכנה לשאת באחריות לתשלום ולאמצעי התעבורה, עדיין היתה כל אחת מהן שבויה בידי גורם חזק ממנה: הגרמנים היו נחושים בדעתם שלא לתת ליהודים לצאת; ובנות-הברית במערב לא התירו משא-ומתן עם מדינות הציר החשודות ברצון לסחוט, והוצאת שבעים אלף יהודים נראתה להן, ובפרט לבריטים, כהפרעה מיותרת למהלך המלחמה, וכחריגה ממדיניותה במזרח-התיכון.

מכל הטעמים הללו נראה היה להנהלת הסוכנות, כארבעה חודשים לאחר שהועלתה התוכנית, כי הוצאת שבעים אלף נפש מטרנסניסטריה, בתנאים הנתונים, אינה מעשית. נותרו כמה תחומים שבהם יכלה ההנהלה לפעול כדי לנצל את הנכונות העקרונית של רומניה למתן את מדיניותה כלפי אזרחיה היהודיים. הכוונה לאותם תחומים שנראו להנהלה כאפשריים כבר בישיבתה הראשונה בנושא: א – הגשת עזרה למגורשים בטרנסניסטריה, שהמשיכו בינתיים להתייסר ברעב, במחסור ובמחלות, והדי סבלם המשיכו להגיע ארצה; ב – בדיקת האפשרות להחזיר את המגורשים לרומניה, שם יוכלו להיעזר בקהילות היהודיות; ג – הוצאת חמשת אלפים הילדים שעליהם דיבר סטנלי, שר-המושבות, בהכרזתו מפברואר 1943. רעיון זה עבר גלגולים שונים – הוצאת ילדים מפולין, מבלגריה, מרומניה, עם ובלים מלוויים – ולא כאן המקום לעקוב אחריהם. באחד משלבי יזמה הנהגת יהדות רומניה פתיחת משא-ומתן רשמי בין ממשלת רומניה לבין ברלס וקפלן, בזמן שהותו של זה בקושטא במארס 1943, על העברת חמשת אלפים ילדים יתומים מטרנסניסטריה לרומניה. התנאי שהעמידה הממשלה הרומנית היה, שהסוכנות תבטיח להם רשימות-עליה ואז

30. "הערות בדבר עזרה והצלה" מאת אפולינרי הרטגלס, 24.2.1943, S 26/1232, אצ"מ.

יורשו לעזוב מייד את טרנסניסטריה ולהישאר במחנות מעבר ברומניה עד שיעלו ארצה. קפלן ענה, בשם הסוכנות, שהיא נוטלת על עצמה את האחריות לכך. את ההעברה לרומניה והחזקת הילדים במחנות עמדה לממן יהדות רומניה, אך קפלן הודיע לנציגיה שאם יחסר כסף – אל יתנו להעברה להתעכב, והסוכנות תהיה אחראית להשלמת הסכום. אישור רשמי לתוכנית הגיע אל "המועצה המרכזית" היהודית ברומניה, מלקה, הממונה על ענייני היהודים.³¹

יתכן שיש בפרשת המאמצים להוציא את חמשת אלפים הילדים כדי לשפוך אור נוסף על התוכנית להוציא שבעים אלף יהודים מטרנסניסטריה: במאוס 1943, שעה שהתנהל המשא ומתן על הוצאת הילדים בין ממשלת רומניה לסוכנות היהודית, כבר נודע למשרד החוץ הגרמני מתוך קריאה בעיתונות הישוב, שכמה עשרות ילדים מרומניה הצליחו להגיע ארצה בעזרת שליחי הישוב בקושטא, ואחרים עמדו לצאת בעקבותיהם, דרך בולגריה ותורכיה. מייד נשלחו מברקים לשגריר גרמניה בסופיה, כדי שימנע, עם עוזריו של אייכמן, את מעבר הילדים להבא, מתוך הנימוקים הבאים: אין זה מן האינטרס המדיני של ממשלת גרמניה להרשות יציאת יהודים, לא רק מרומניה, אלא מאירופה כולה, שעה שהיא חותרת ל"פתרון סופי" של שאלת היהודים; אין להרשות התערבות של ארצות אחרות בשאלה חשובה כמו "הפתרון הסופי", לפי שאם הללו תגלינה עצמאות בשאלה זו, תשאפנה לעצמאות גם בשאלות אחרות: מלווייהם של הילדים הם מקור לידיעות על מצבה הצבאי של גרמניה, ויציאתם נוגדת את מדיניות הציר כלפי האומות הערביות.³² סיכום בהיר לעמדתו של המשרד

31. על יוזמת ההנהגה היהודית ברומניה ראה ברלס למחלקת העליה ב־2.3.1943, S 6/1165; כן ראה קפלן בישיבת הנה"ס ב־28.3.1943, אצ"מ, ובישיבת מזכירות מפא"י ב־30.3.1943, תיק 24/43, אמה"ע. על האישור הרומני להעברת הילדים ראה גם דובקין ב־28.3.1943, S 26/1237, אצ"מ, וביחוד גרינבוים אל גנרל סמאטס (Y. C. Smuts), ראש ממשלת דרום אפריקה, בתזכיר מאמצע יוני 1943, A 127/543, אצ"מ. הרומנים שתיווכו בין הקהילה והסוכנות לבין הממשלה, לשם השגת האישור, סחטו רווח נאה עבור שירותיהם: Matatais Carp, Cartere: 423–424, Vol. III – Transnistria, Bucarest 1947, pp. 423–424. הסכום הדרוש להחזקת הילדים הוערך בכ־100,000 לא"י; על התחייבות הסוכנות להשיג רשימות עליה לילדים ראה ברלס ללינטון ב־4.3.1943, A 127/543, וראיון עם קפלן ב־14.4.1943, S 53/1612, שניהם באצ"מ.

32. על יציאת הילדים נודע לגרמנים מן העיתונות התורכית, הבריטית והארצישראלית, והפרטים אושרו על־ידי שגרירות גרמניה בבוקרשט. על הוראות למניעת מעבר הילדים ראה רדמאכר (Karl Rademacher) מברלין, ב־12.3.1943, אל קונסול גרמניה בסופיה, פוש (Paush), URO, p. 375. וכן גינתר (Rolf Gunther) ממחלקתו של אייכמן, ב־10.3.1943, אל פון־האן (Von Hahn), במשרד החוץ בברלין, URO, p. 374; וקלינגר אל דנקר (Theodor Dannecker), גם הוא מעוזרי אייכמן, ב־4.4.1943, URO, p. 522, ורדמאכר אל פון־האן, URO, p. 376.

הראשי לבטחון הרייך בשאלה זו נתן אייכמן. הוא תבע לדחות בהחלטיות יציאת ילדים יהודיים מארצות הכיבוש, והציע להסכים ליציאת חמשת אלפים ילדים רק אם יוחלפו בעשרים אלף גרמנים בעלי כושר גופני ובגיל גיוס. ואם יוחל במשאומתן על חליפין כאלה, המליץ לזרוז, "כי מתקרב הזמן שהפתרון שלנו בנוגע ליהודים לא יאפשר יותר יציאת חמשת אלפים ילדי־יהודים." אייכמן ידע היטב שבנות־הברית לא תסכמנה בשום אופן להצעה כזו; שלא ימצא מספר כזה של גרמנים שיסכימו לשוב לגרמניה בזמן המלחמה; ושמספר הילדים היהודיים באירופה בכלל ובטרנסניסטריה במקרה זה פוחת והולך במהירות.³³

שוב אירע איפוא שכאשר פתחה הנהלת הסוכנות במשאומתן עם רומניה – והפעם בנוגע להוצאת הילדים – כבר ידעו הגרמנים על התוכנית.³⁴ ואילו הנהלת הסוכנות, לא זו בלבד שלא היתה מודעת לכך שהגרמנים מתמצאים כמעט בכל מהלך שלה וקוראים עיתונות ארצישראלית, אלא שטרם עמדה על מידת הקנאות הרצחנית שהדריכה את צמרת המשרד הראשי לבטחון הרייך. אפילו קפלן, שחשד מלכתחילה כי כל העניין אינו אלא מעשה סחטנות, ובשובו מקושטא תיאר כיצד הגרמנים מונעים אפילו יציאת סירות, אמר בלשון שוודאי היא בבחינת לשון המעטה: "הגרמנים אינם מעוניינים כל־כך ביציאת היהודים." וגם יחיאלי, שתיאר את נצחון הקנאים להשמדה בכל ארץ, לפחות עד אז, השאיר את השאלה פתוחה, האם "יתערבו הגרמנים באופן אקטיבי נגד הגירה זו" או לא.³⁵

על רקע ההחלטיות של הגרמנים, הן במשרד החוץ והן ב.ס.ס., נראים המאמצים הרבים שהשקיעה הנהלת הסוכנות בהוצאת הילדים כלעג מר: באמצע יוני פנה גרינבוים בעל־פה ובכתב לגנרל סמאטס (Jan Christiaan

33. ב־14.5.1943, URO, p. 384.

34. באפריל 1943 ביקר יון אנטונסקו במבצרו של היטלר, קלסהיים. בשובו משם טען שקיבל מהיטלר הסכמה לתוכניתו לשחרר שבעים אלף יהודים במחיר הגון. אין לדעת אם באמת הסכים לכך היטלר, ואם כן, אם עשה זאת כדי לפצות את אנטונסקו על אבידות הרומנים בחזית, או משום שאנטונסקו איים בשלום נפרד עם המערב, כפי שכתב אחר־כך המתורגמן. על־כל־פנים, יתכן שהיטלר הסכים לכך רק למראית עין, כדי להפיס את דעת אורחו, שכן משרד־החוץ הגרמני סירב אחר־כך בכל תוקף לקיים הבטחה זו, והשקיע את מיטב מאמציו בסיכול התוכנית לשחרור חמשת אלפים היתומים. בעניין זה, ראה לביא, יהדות רומניה, עמ' 175; פיינגולד, הסבור שהיטלר הסכים לכך רק למראית עין, עמ' 441; וסירנבו של פון־טדן (Eberhard Von Thadden), ראש המחלקה D-II במשרד־החוץ, לכבד הבטחה זו – אם בכלל ניתנה – סגנונים, מלכות הגזע והרשע, ירושלים תשכ"א, עמ' 319.

35. קפלן בזמכירות מפא"י, ב־30.3.1943, 24/43, ויחיאלי במרכז מפא"י, ב־24.2.1943, 23/43, שניהם באמה"ע.

(Smuts), ראש-ממשלת דרום-אפריקה, בבקשה לתמוך ברעיון שהוועדה הבין-ממשלתית שנוסדה בוועידת ברמודה תדרוש מן התורכים הקמת מחנות לפליטי טרנסניסטריה, במימון יהודי ובינלאומי, וזאת לאחר שיוסדרו אמצעי תעבורה. גרינבוים הדגיש שלסוכנות היהודית יש מידע מהימן על התרחקותן של כמה ממדינות הבלקן מן הקו הגרמני הקיצוני כלפי יהודים, וביקש סיוע לנצל זאת לפני שהגרמנים יפלו אליהן.³⁶

ביולי הצליחו סטיוון וייז ונחום גולדמן להשיג את הסכמתו העקרונית של רוזוולט להעברת כספים מארגונים יהודיים בארצות-הברית לחשבון חסום בשווייץ, שממנו אפשר יהיה להוציא כספים רק לאחר המלחמה. לפי שעה יוכלו יהודים ברומניה למשוך כנגדו מטבע רומני לממן בו קניית ביגוד ליהודים בטרנסניסטריה, ולשלם בו עבור הגירתם מרומניה. משרד-החוץ הבריטי ושגרירותו בארצות-הברית התנגדו בחריפות למתן האישור להעברת כספים אלה, ומשכו את ההתכתבות בינם לבין מחלקת המדינה במשך חודשים. למרות התנגדותם אישרה מחלקת המדינה, בעיקר תחת לחצו של שר-האוצר, הנרי מורגנתאו הבן (H. Morgenthau), את ההעברה, אך רק בדצמבר 1943. הלשון הכבושה שבה השתמשו הבריטים בהתכתבות הפנימית בין אנשיהם בעניין זה, אינה מותירה מקום לספק באשר ליחסם להגירת יהודים ולהצלחתם, מטרנסניסטריה או מכל מקום אחר: יציאת 70,000 יהודים היא "A frightful prospect" – כתב פקיד בריטי אחד לשני, שענה, כי בעצם לא כדאי להתנגד לתוכנית בחריפות, שהרי שנים תעבורנה ואוניות לא תמצאנה להם.³⁷

באוגוסט שהה שרתוק בקושטא, וניסה, בין היתר, למצוא אמצעי תעבורה ולהשיג רשות מעבר לילדים. תקוותיו למצוא פתרון הסתמכו על מכתב בחתימת אנטונסקו, שהגיע בסוף מאי אל משרדי הצלב-האדום הבינלאומי בקושטא, ובו חזרה ממשלת רומניה על ההסכמה העקרונית ליציאת חמשת אלפים הילדים, וביקשה להציעה לה הצעות מעשיות בעניין סדרי העברתם. ואם וכאשר תיווכח שההצעות ניתנות לביצוע, תפנה לממשלות השכנות לבקש מהן רשות מעבר.³⁸

36. תזכיר גרינבוים אל סמאטס, אמצע יוני 1943, A 127/543, ודבריו בהנה"ס, 26.9.1943, אצ"מ.

37. וטרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 246–249; פיינגולד, מדיניות של הצלה, עמ' 182–183; נחום גולדמן, זכרונות, "ירושלים תשל"ב, עמ' 186–187; Wise, Stephen, *Challenging Years, The Autobiography of Stephen Wise*, N.Y., 1949, pp. 274–279.

38. ד"ח שרתוק על שהותו בקושטא בישיבת הנה"ס ב-22.8.1943, אצ"מ. שרתוק תיאר את הקשיים המייגעים בהשגת כלי שיט ובמשא-ומתן עם הבריטים, כפי שעשה קפלן לפניו, בשו"ב מקושטא. נוסח מכתבו של אנטונסקו מה-24.5.1943, ראה אצל חיים ברלס. הצלה בימי

יש לזכור כי באותו חודש, יולי 1943, הסכימו הבריטים להורות לממשלת תורכיה כי כל פליט שיצליח להגיע לשטחה יקבל רשות כניסה ארצה. הוראה חשובה זו, שלא נתקבלה דווקא בקשר לתוכנית טרנסניסטריה, פורסמה על-ידי הבריטים והועברה לתורכים באופן רשמי רק במארס 1944, אך השליחים בקושטא קיוו שתועיל להקלת המעבר דרך תורכיה עוד לפני כן, באופן בלתי רשמי. בסיס נוסף לתקווה שימשו רמזים לשינוי במדיניותה של תורכיה, שהגיעו אל ברלס, ואל ממשלות בולגריה ורומניה, לפיהם כבר היתה תורכיה מעוניינת במעבר יהודים מהן דרכה. ככל שהתקרבה שנת 1943 לקיצה, ובנות-הברית התקדמו והלכו, רבו רמזים אלה.³⁹

למרות התקוות והמאמצים שהושקעו לא יצאו הילדים, לא לרומניה ולא לארץ. באמצע 1943 גבר הלחץ הגרמני על רומניה: בוטלה ועדה ממשלתית שהיתה צריכה לצאת לטרנסניסטריה לבחור את הילדים ולקבוע את סדרי העברתם; לוועדה לענייני יהודים, שבראשה עמד לקה, צורף איש גסטאפו; ספינות קרב גרמניות הצטוו להטביע אוניות עם פליטים מחוץ למים הטריטוריאליים של רומניה. כלי שייט לא נרכשו על-ידי המוסד לעליה ב, למרות המאמץ הרב שהושקע בחיפוש אחריהם, עד לסוף 1943. בסוף השנה סיכם זאב (דני) שינד, גם הוא משליחי הישוב בקושטא, שהגיע ארצה: קודם "דיברו על חמשת אלפים יתומים, עכשיו אין מדברים גם על זה.... העניין ירד מהפרק."⁴⁰

התוכנית להעברת חמשת אלפי הילדים מטרנסניסטריה, אשר לא יצאה אל הפועל למרות שדנו ודנו בה עד סוף 1943, מלמדת שהתוכנית המקורית – להעביר שבעים אלף יהודים משם ארצה, ודאי שלא יכלה לצאת אל הפועל: כיוון שבשלהי 1943, כשהמאזן בחזיתות נטה באופן ברור לרעת גרמניה, לא הצליחה רומניה לגבור על התנגדות הגרמנים (אם אומנם התכוונה לגבור עליה) וכיוון שבנות-הברית, ובפרט אנגליה, טרם נקטו בצעדים ממשיים להציל יהודים, למרות שעברה שנה שלמה מאז פירסמו את הצהרתן הראשונה על הענשת פושעי המלחמה – קל וחומר שלא היתה אפשרות לגבור על המכשולים

שואה, תל אביב תשל"ה, עמ' 268 (להלן: ברלס, הצלה בימי שואה).

39. דברי ברלס בישיבת הנה"ס, ב"4.10.1943, אצ"מ.

40. על שינויים בוועדות ברומניה ראה דברי בדר בישיבת מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב"13.5.1943, 15/40, ארכיון הוועה"פ. ציטוט החלטת הגרמנים להטביע, ראה ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 191. דברי שינד – בישיבת מזכירות מפא"י ב"15.12.1943, 24/43, אמה"ע. התכתבות ממושכת בין המחלקה המדינית של הסוכנות לבין משרד-המושבות בעניין-חמשת אלפים הילדים, ראה בתיק S 25/1675, אצ"מ.

האלה שנה קודם לכן, בשלהי 1942, ולא היה כל סיכוי להעביר מספר כה גדול של אנשים ארצה.

המאמצים להשגת כלי שייט נמשכו, ובראשית 1944 זכו להצלחה מסויימת: בסך-הכל הצליחו להגיע ארצה מטרנסניסטריה כאלף ומאתיים פליטים, וחלקם הגיעו במארכס ובאפריל 1944, באוניות "מילקה" ו"מריצה".⁴¹ שני תחומי הפעולה האחרים, הגשת עזרה למגורשים והחזרתם לרומניה, זכו להצלחה גדולה יותר: יהדות רומניה הושיטה סיוע רב – במזון, בכסף ובתרופות בצורה מאורגנת, ותוך גילויי התנדבות ותושיה. שליחי הישוב בקושטא המשיכו והעבירו ארצה את זעקת המגורשים לעזרה, והנהלת הסוכנות הקציבה לכך כתשעת אלפים לא"י, בין אפריל לספטמבר 1943. ד"ר שמורק, בביקורו בקושטא בספטמבר, אישר העברת עוד עשרת אלפים לא"י, והבטיח לשליחים להשיג בארץ עשרת אלפים לא"י נוספות, שתשלחנה לפני כוא הגשמים והשלג. בכסף – כשלושים אלף לא"י שהיו אז מאה ועשרים אלף דולר – מומן משלוח מזונות לטרנסניסטריה.⁴²

באוקטובר נפתחו אפשרויות רחבות יותר: לאחר משא-ומתן מייגע נתנה ממשלת תורכיה לברלס אישור חד-פעמי להעברת מאתיים וחמישים טון מזון – חמישים אלף חבילות, חמישה ק"ג האחת, בערך כולל של מיליון דולר – באמצעות הצלב האדום הבינלאומי. בסיכום שהושג עם הג'וינט נקבע שהג'וינט יממן את מרבית המשלוח; ארבעים טון יחולקו בטרנסניסטריה והיתר בפולין, ללא מפתח מפלגתי; ושליחי הישוב בקושטא ידאגו לסידורי המשלוח, שהיו מסובכים ביותר בתנאי המלחמה. ארבעה קרונות מזון וביגוד חם יצאו בינואר 1944 לטרנסניסטריה, אך התקרבות החזית לשם גרמה לתוהו ובוהו וסיכלה את האפשרות להמשיך במשלוח המזון. העזרה החומרית שהושיט הישוב למגורשים

41. ראה אצל שכטמן, מאגר טרנסניסטריה, עמ' 195; ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 192–194.
 42. על עזרת יהודי רומניה למגורשים ראה, Hilberg Raul (ed.), *Documents of Destruction*, Chicago 1971, pp. 80–83; לביא, יהדות רומניה, ביחוד עמ' 68–85; קפלן בישיבת מזכירות מפא"י, 30.3.1943, 24/43, אמה"ע; ברלס בישיבת הנה"ס ב-4.10.1943, אצ"מ. תיאור המצב עליידי השליחים: בדר ב-17.5.1943, בישיבת ועד ההצלה, S 26/1237, אצ"מ; ובועה"פ הציוני, 18.5.1943, S 25/297, אצ"מ; שרתוק בשובו מקושטא, בישיבת הנה"ס, ב-22.8.1943, אצ"מ: "אין לכם מושג מה פועלת העזרה שאתם שולחים"; וניה פומרנץ בישיבת מזכירות הועה"פ ב-25.8.1943, 28/53, ארכיון הועה"פ, ועוד. על הקצבת הכספים: דובקין ושמורק בישיבת ועד ההצלה ב-20.9.1943, S 26/1237, אצ"מ, ואנשל רייס, שם, שם, ב-1.11.1943: ברלס במזכירות הועה"פ, ב-12.10.1943, 30/55, ארכיון הועה"פ. לפי בדר, שליחויות עצובות, עמ' 88, נשלחו לטרנסניסטריה 50,000 לא"י, שהיו חלק ניכר מתקציב השליחים בקושטא.

היתה מצומצמת לעומת זו של יהודי רומניה והג'וינט, אך ערכה לעידוד רוחם אינו ניתן למדידה.⁴³

בסוף 1943 התקבלה בארץ ידיעה שממשלת רומניה עומדת להשיב את המגורשים מטרנסניסטריה. סוכם איפוא שהנהלת הסוכנות תקציב לכך, בשלב ראשון, חמישה-עשר אלף לא"י. עד סוף המלחמה ובשנה שלאחריה הורשו כארבעים אלף נפש לשוב בהדרגה לרומניה. ההוצאות כוסו על-ידי יהודי רומניה, הג'וינט, הוועד לפליטי מלחמה (שהוקם על-ידי ממשלת ארצות-הברית בינואר, War Refugee Board) וכאמור – גם הסוכנות.⁴⁴

מה היתה, אם כן, מדיניות ההנהגה הציונית בפרשה זו? קשה לומר שהיתה כאן מדיניות שתוכננה מראש, או לובנה בוויכוחים ארוכים. עקב טיבה של המדיניות הנאצית כלפי היהודים, נכון יותר יהיה לדבר על צעדי תגובה שנקבעו תחת לחץ המאורעות, ורק אחר-כך התפתחו לכלל השקפה. זה באשר לאופיה של מדיניות ההנהגה הציונית, ואילו באשר לתוכנה: תוכנית הצלה גדולה ראשונה זו, שלא התממשה, הובילה את הנהלת הסוכנות, ובפרט את בן-גוריון, למסקנה שלהבא יש לראות את סיכויי ההצלה ללא אשליות: אין סיכוי להציל את המיליונים, שכן הגרמנים לא יניחום לצאת ובנות-הברית לא תיתנה להם להיכנס – ארצה או למקום אחר, גם לא תחת לחץ דעת-הקהל בארצותיהן – והישוב בכוחותיה הוא אינו יכול להצילם. אך אפשר להציל אלפים בדרכים חשאיות ולא חוקיות, על-ידי פעולה עצמאית, עד כמה שהדבר ניתן, וזוהי חובתו של הישוב. על-כן לא היתה השאלה המרכזית אם להציל אלפים או מיליונים, אלא כמה אלפים יוכל הישוב להציל.

מסקנה זו, שאליה הגיעה הנהלת הסוכנות בעקבות פרשת טרנסניסטריה, השפיעה על עמדתה ביחס לתוכניות ההצלה שהועלו במקביל ולאחר מכן: באותו

43. על הסכום עם הג'וינט וביצועו ראה פומרנץ ובדר לדובקין ב-1943. 26.11.1943, S 6/1850, אצ"מ; צימנד בישיבת הוועה"פ של ההסתדרות ב-27.1.1944, כרך 70 מ', ארכיון הוועה"פ; וברלס בישיבת הנה"ס ב-4.10.1943, אצ"מ. ובמזכירות הוועה"פ של ההסתדרות ב-12.10.1943, 30/55, ארכיון הוועה"פ. על התקרבות החזית – דברי שאול מאירוב (אביגור) בישיבת הוועה"פ של ההסתדרות, כרך 70 מ', ב-23-24.2.1944, ארכיון הוועה"פ; ודו"ח ברלס, S 6/4588, אצ"מ.

44. ישיבת ועד ההצלה ב-6.12.1943, S 26/1237, אצ"מ; דברי שינד בישיבת מזכירות מפא"י ב-15.12.1943, 24/43, אמה"ע. ההחלטה על הקצבת 15,000 לא"י – גרינבוים בישיבת ועד ההצלה ב-16.12.1943, S 26/1237, אצ"מ; ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 79-81. לפי מורס, והעולם שתק, עמ' IX ו-IX, David McKay, N.Y., 1962, p. 50,000 איש תוך שבוע. אך נראים יותר דברי שכתמן, מאגר טרנסניסטריה, עמ' 194-196, ורייפר, מסע המוות, עמ' 151-157, שהחזרה היתה הדרגתית ונמשכה כמה חודשים.

זמן, מסוף 1942 ובמהלך 1943, ניסתה קבוצת מנהיגים של יהדות סלובקיה לשכנע את הארגונים היהודיים בעולם החופשי בכך שחוגים בתוך הס.ס. מוכנים להפסיק את השילוחים וההמתות תמורת שניים-שלושה מיליוני דולרים. אך הסוכנות כבר היתה למודת ניסיון מר וראתה כלעג לרש את הדיבורים על הצלת מיליונים, שעה שהוצאת כמה עשרות ילדים היתה כמעט בלתי-אפשרית, ובשעה שהגיעו ארצה פרטים על פקודת הימלר להשלים את ההרג בהקדם האפשרי. באביב 1944, שעה שהועלתה הצעתו הידועה של אייכמן לשחרר מיליון יהודים תמורת כסף ושווה-כסף, כבר היה ברור להנהלה, מתוך יחסן העויין של בנות-הברית להצלה במהלך המלחמה עד אז, שהפניה אליהן לסייע בשחרורם של מיליון יהודים נידונה מראש לכשלון חרוץ; ושהצעות הגרמנים או הסכמתם כביכול להצעות של יהודים אינן חריגה מ"הפתרון הסופי" אלא חלק ממנו, הונאה ואשליה. בכל זאת ניסתה אז הנהלת הסוכנות את כל הדרכים שראתה לנכון, כמו פניות לאישים ולמשלות, בנימוקים ובתחנונים, במאמץ לשכנע את בנות-הברית לפתוח במשא-ומתן עם הגרמנים, לפחות למראית עין, ולהגיע לפחות להישגים חלקיים, כמו שחרור מספר קטן של יהודים והגשת עזרה ליתר. בתוכנית הסלובקית השקיעה ההנהלה גם כסף רב – מאה אלף לא"י, או ארבע מאות אלף דולר – כדי שלא להחמיץ גם סיכוי קלוש, אם היה קיים.

העיון היום במסמכים הגרמניים ובאלה הבריטיים והאמריקאיים שנפתחו לאחרונה, מלמד שהנהלת הסוכנות העריכה נכון את סיכוייה של תוכנית טרנסניסטריה: יתכן שהחוגים שהעלו אותה ברומניה לא התכוונו כלל לממשה, אלא לסחוט כספים מיהודי רומניה והעולם החופשי, בידיעת הגרמנים או בלעדיה. צורת ניהולו של המשא-ומתן – על-ידי שליחים שונים, בהפסקות ובשינויי פרטים, מחזקת חשש זה, אך היעדר תיעוד רומני ברור מקשה על ברור השאלה. לעומת זאת ברור כי בנות-הברית התנגדו להצעה מכל וכל, ואף חיבלו בסיכוייה על-ידי הדלפתה לעיתונות. וכל זאת מבלי להזכיר את הגורם העיקרי, בסופו של דבר – הגרמנים. לא היתה כאן איפוא אפשרות מעשית להציל עשרות אלפי יהודים, ולא היתה זו הזדמנות להצלה. לפיכך אין לומר שהיתה כאן החמצה של ההנהגה הציונית, כי אם נהפוך הוא – היתה זו ראייה מפוכחת של המצב, ונסיון לעשות באמצעותו את המעט שניתן היה לעשות.

פרשה זו, והחומר הארכיוני ההולך ונחשף גם לגבי פרשיות אחרות, מעמידים בסימן שאלה את ההאשמה המוטחת מדי פעם מחדש בישוב ובהנהגתו שכביכול שקעו אך ורק בענייניהם, בבניין הישוב ובתוכנית לעתידו המדיני, ובשל כך הזניחו אפשרויות הצלה. יש לשקול, שמא התרחש כאן תהליך אחר: מתוך

שהתייאשה מתוכניות להצלה בקנה-מידה גדול, שנכזבו בזו אחר זו, נראה היה להנהגה כי מה שנתור לעשות הוא להתרכז בבניין הישוב, ויחד עם זאת להציל אותם אלפים שניתן היה להצילם. יש גם לזכור שלישוב לא היו כלים לפעולה צבאית ומדינית עצמאית; שתקוותה של הנהלת הסוכנות להיות מנהיגת העם היהודי כולו טרם התממשה בשנות המלחמה; שהקהילות היהודיות בעולם החופשי לא ראו ביישוב את הכתובת לריכוז פעולת ההצלה, וכתובת אחרת לא נמצאה. ואז מצאה עצמה הנהלת הסוכנות בתוך פרדוקס טרגי: שכן בה בשעה שניסתה לבנות בארץ מיקלט שאליו יבואו בני העם היהודי שייוותרו אחרי המלחמה, הלכו ונשמדו המיליונים האלה, שעל סבלם היה מבוסס עיקר תביעתה להענקת מיקלט מדיני. ההנהגה הציונית, וביחוד בן-גוריון, הבינה את המצב בו היתה נתונה, וידעה שאין לה דרך להיחלץ מפרדוקס נורא זה. קשה מאוד להתמודד עם מסקנה זו, ועם הידיעה שרוב אומות העולם וממשלותיהן לא זו בלבד שראו בשוויון-נפש את מותם של מיליוני יהודים, אלא חלקן אף ראה במוות זה פתרון רצוי. מן המסקנה הזו אנו מתחמקים, ממנה ומהשלכותיה על חיינו כיהודים, עלידי בריחה אל האשמה עצמית, וביחוד האשמת הישוב והנהגתו. מסייעים לכך גם אי-הידיעה, או השיכחה, של המגבלות והנסיבות בהם היו הישוב והנהגתו נתונים אז, והפער ביניהן לבין המציאות שלנו היום.